

der verbijzondering, der differenceering, der individualiseering opgaat, dan eischt de denkwet ook een toekomst, waarin óf alle kerkgemeenschap ophoudt, of elke geestesrichting een kerk vinde naar de behoefte van het hart. ... de volkskerk valt weg'. De toekomst was daarom aan vrije kerken à la Amerika. Tegenover Monods devies 'L'église de la multitude' stelde hij uitdagend zijn 'La multitude des Églises'.³⁰ Bevond Kuyper zich in 1867 nog in de volkskerk, en zag hij daarom bezwaren bij de invoering der democratie in 'het geraamte' dat nog van 'de kerk der vaderen' restte, in 1873 had hij de alle richtingen omvattende volkskerk in gedachten reeds achter zich gelaten. Hij kon nu zonder enige schroom zijn eis van een democratische kerk stellen, omdat het gereformeerd geestelijk-aristocratisch karakter daarvan in een vrije Gereformeerde kerk te handhaven was.³¹ Kuypers uitdaging aan de aristocratie uit de Réveil-kring om te kiezen tussen conservatieven en democraten, vergde impliciet een keuze tussen volks- en vrije kerk. Vandaar zijn boven reeds aangehaalde verwijzing naar die vrije kerk aan het slot van de *Confidentie*, daar echter niet meer zoals in 1867 aangeduid als schepping van het Réveil, maar – overigens zonder enig bewijs – als dochter van Calvin. Hier staan voor het eerst bij Kuyper Réveil en Calvin tegenover elkaar.

Het democratische Calvinisme

Veel bijzondere aandacht heeft Kuyper later niet meer aan het Réveil geschonken.³² Wat hij na 1873 bij allerlei gelegenheden daarover gezegd en geschreven heeft, zijn variaties op het oude patroon. Kuyper, die in zijn eersteling nog wel niet het belang van een calvinistische, maar wel – in de lijn van De la Saussaye – van een 'Israëlitisch-Christelijke, godmenselijke, ethische wereld- en levensbeschouwing' beklemtoonde, heeft in het Réveil vooral het logisch-systematische element gemist.³³ Dat blijkt ook uit zijn brieven aan Groen, die, na met de *Confidentie* te hebben ingestemd, later in 1873 bezwaar begon te maken, toen Kuyper het 'Gereformeerde element' politiek ging vertalen en afstand nam van het 'aristocratisch ... en militair-monarchaal element' bij Stahl.

30. *Confidentie*, 80-85, m.n. 84v.

31. *Wat moeten wij doen?*, 9, 14vv., 22v., 25; vgl. A. Kuyper, *De werking van artikel 23*, Amsterdam 1869; *Confidentie*, 80v.

32. Ook in *De Heraut* verscheen geen enkel artikel dat speciaal aan het Réveil gewijd was; zie *Titel-Register op De Heraut*. No. 1-1300. 7 December 1877-7 December 1902, Kampen 1902.

33. *Wat moeten wij doen?*, 6: 'tegenover de heidensche, humanistische, aesthetische'. Kuyper noemt later de invloed van De la Saussaye en Gunning 'een schakel in mijn ontwikkeling' te Beesd; *Confidentie*, 6v.